

ROMÁNY PÁL

Serege nem volt, „csak” súlya

„Együtt kapaszkodunk az abszolút értékekbe, s azok arról nevezetesen, hogy bennük nem lehet elválasztani az embert és a dolgokat, érzést és szándékokat.”

(Bibó István levele Erdei Ferenchez, 1936.)

Sok-sok éven át formálódott az a barátság, amelynek egyik korai igazolása Bibó és Erdei levelezése. A fiatal joghallgatók barátságát gazdagították a szegedi egyetemi évek, az alföldi tanyákon és az értelmiségi világban való találkozások, s ápolták azt Európa nagyvárosaiban tett „kalandozásaik” során is. Nem szűnt meg a barátság útjaik szétválása után sem, nem vesztették egymást szem elől a börtönök után. Így mondhatta el Bibó – negyven évvel a mottóban idézett, Nyugatról küldött levele után – Erdeiről a következőket: „Bármilyen politikai konstelláció számára mindig tudott nyújtani valamit. Volt saját súlya. Ahová őt bevonták, az ügy valamit előrébb lendült. Bizonyos, hogy sem Rákosiék, sem Kádárék számára nem az a tömeg lehetett lényeges, amit ő megmozdítani tud, az események hol egyik, hol másik irányba túlmentek rajta és nem adott meg az a lehetőség, hogy nagy tömegeket kellő pillanatban jól meg tudjon mozditani.” (Huszár Tibor: Bibó István. Magyar Krónika, 1989.)

A XX. század Magyarországa, falusi világa, értelmiségi csoportjainak formálódása nem értelmezhető Erdei Ferenc szerepének, munkássága hatásának ismerete nélkül.

1.

Serege – valóban – soha nem volt Erdeinek, de csapattal mindig rendelkezhetett. A *Futóhomok* megírásával már 1937-ben berobbant a hazai valóság-irodalomba, hogy azután évente tegyen le egy-egy kötetet a szociográfiát olvasók asztalára. *Nem a falunak* írt, hiszen 5 pengő volt egy-egy kötet ára (a búza tőzsdei évi átlagára pedig csak 16,66 pengő/q 1936-ban), *de mindenkor a faluért*, a magyar paraszttársadalomért. Társai voltak a népi írók, csapatát képezte a polgárosulni vágyó fiatal értelmiség. A Győrffy István kollégiumból, később a *Népi Kollégiumok Országos Szövetsége* tagkollégiumaiból kirajzó ezrek is részét képezték az „Erdei-csapatnak”. És illik számon tartani: egy nagy agrár-népsűrűségű országban, a latifundiumok földjén más akusztikát kap egy „parasztirodalom”, mint az urbanizálódott országokban. *Magyarország pedig Erdei egész életében nagy agrár-népsűrűségű ország* – nem csupán nagy agrárkereső aránnyal rendelkező ország – *maradt*.

Az a szociográfia, amit a *Magyarország felfedezése* sorozat akkori szerzői műveltek, ismerőssé tették szerzőiket azok előtt is, akik nem olvasták könyveiket. *Járták az országot*, egymás között felosztva. Erdei a Duna-Tisza közét vállalta fel. Ifjúkori választásához hű maradt, visszajárt. A *Futóhomok* után is, később is.

Legelőször az 1928-as nyarat töltötte a Kétvíz-köz tanyái között szabadon vándorolva. Később már ajánlólevéllel. Az 1939. évi kiadású irat igazolja, hogy „...dr. Erdei Ferenc író úr a Kir. Magyar Pázmány Péter Tudomány Egyetem Néprajzi Intézetének megbízásából Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területén néprajzi és szociográfiai ta-

nulmányokat végez az egyetemi néprajzi Intézet Táj- és Népkutató Csoport munkája keretében, mely dr. gróf Teleki Pál, m. kir. Miniszterelnök úr legfelsőbb irányítása mellett működik. Felkérem [...] nemzeti kultúránk minden hívét, hogy [...] támogatni szíveskedjék.” Az aláíró: *dr. Gyórfy István* egyetemi nyilv. r. tanár.

Vonzódott Erdei a parasztpolgárok, a polgárgazdák városaihoz, a vállalkozó kerészekhez – „makói rokonaihoz” –, becsülte a *Három Várost*; a sokszínű *Bácskát*. Számos barátja élt a Kétvíz-köz falvaiban, gazdaságaiban. A német megszállás idején is ott bújt meg. Ismerősök között. És egy kiskunsági tanyán vészelt át – a szabad Szegedre igyekezve – a front elvonulását.

A legnagyobb csapata talán akkor volt Erdeinek, amikor a Hazafias Népfront főtitkári székében, a sokat emlegetett kerek asztal mellé telepedett. Már jól ismerte az országot, és az országból is sokan ismerték őt, mert Erdei „helybe ment”, hiszen következetesen törekedett a gyakorlat tanulmányozására. A gazdaságokat, a szövetkezeteket olyanoknak tekintette, mint az orvosegyetemek a klinikát. Ahol vizsgázik az elmélet, s ahonnan tapasztalatot, inspirációt meríthet a kutatás számára. A *Szabad Föld*nek adott interjúban mondta 1964. júniusában: „most, hogy ide kerültem, ugyanúgy kitárult előttem a világ, egész társadalmi életünk, mint falukutató koromban. Tehát újból az élet egésze áll előttem, s munkám központja továbbra is a parasztság, a falu, a mezőgazdaság”.

Járja a vidéket, egyedül, vagy munkatársaival. Szociológusként is, kutatóként is gyűjtögeti a „riportjait”. Bevallja Földeáki Bélának: „Irigylem *Sánta Ferencet* a »Húsz órá« riportjáért. Azért is mert olyan erős mű, talán remekmű is, de azért is, mert ez az a műfaj, amiben szerintem a legtöbbet ki lehet mondani a világról, történelemről és társadalomról.” Erdei irigylése őszinte, ösztönző volt.

Ezután is ír még több szakmunkát, áttekinti a szülőföld agrár- és emberföldrajzát, megírja a *Város és vidéke* című könyvét. A nagy, a háború előtti szociológiai sorozat megismérlése azonban végérvényesen elmarad.

2.

Erdi Ferenc helyét, szerepét nem rendezte még el a történettudomány. Az agrár-történeti sem. Nincs egyedül. Közép-európai sors, magyar sors? Erdi portréját húsz évvel ezelőtt felrakták a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium falára. Nem azért, mert miniszter volt kétszer is, majd *Nagy Imre* első kormányának igazságügy-minisztereként előterjesztette az amnesztia rendeletet, eltörölte a kuláklisztát, hanem azért, mert *többszörös Kossuth-díjas agrárkutató volt*. A „rendszer váltás” látában levették, a helyét bemalterozták. Most ismét látható, visszarakták az árkádok alá.

(Osztályismétlő nebulók. Kecskeméten a „fordulat évében” lemeszelték a város-házi díszterem ama freskóját, amelyen Benczúr a kiegyezés utáni koronázást festette meg. A márványablát is bekenték, amely arra emlékeztetett, hogy ki volt a város polgármestere, az ország miniszterelnöke és apostoli királya, amikor – a millenniumra – felépült a gyönyörű helyi parlament.)

Erdi Ferenc nem tehet arról, hogy a mai állapotába került a mezőgazdaság, hogy a legnagyobb mértékben nálunk esett vissza – igaz, egy korábbi magas színvonalhoz képest – az agrártermelés, a jövedelem színvonala, az egykori KGST országok közül. Abban viszont nem kis szerepe volt Erdeinek, hogy a magyar falvakban, ahol három és több szobás lakásokat csak mutatóba lehetett találni 1949-ben (2,7 százalék), negyven évvel később már az összes lakás 42,6 százaléka ilyen volt. Egy nemzedék életében átépült a falu.

Úgy tűnik, még várni kell, hogy a helyükre kerüljenek a dolgok, az értékek, a mértékek és a tévedések. És arra is, hogy a valóság, a jövő formálása legyen a legfontosabb, ne a múlt átrendezése.

Az elmúlt negyedszázad – láthatóan – még kevésnek bizonyult arra, hogy Erdei életútját teljes mértékben értékelni, felmérni lehessen. Kevésnek, mert a *történelmi viszonyok*, a hatások értékeléséhez rövid még az idő. A személyes élmények esetlegesek. Különböző előjelű elfogultsággal is lehet találkozni. Az életpálya publikált értékelései – legyenek bár kiváló színvonalúak – alig változtattak bizonyos megítéléseken. Önéletírását sajnos nem fejezte be.

Hogy mivel azonosult, mit tudott másképpen tenni, mint mások tudtak vagy akartak volna, miképpen lehetett használni, önmagához hű maradni Rákosi Mátyás, vagy Nagy Imre kormányában – még nagyrészt rendezetlen kép. Levezései, korabeli vitái, írásai hiányosan ismertek. Az *újjazdákéról* például 1947-ben írta: „Az igaerőhiány olyan mértékű a földhözjutottaknál, hogy földjük megmunkálását csak a legnagyobb kínok közt és mindig élkésve tudják biztosítani... A földhözjuttatott parasztok nemcsak tőkeszegények, hanem egyenesen teljes ellátatlanságban és nyomorúságban élnek.” Ha egy félreállt szociológus, ha csupán egy lázongó népi író sorolja ezeket – ki figyel oda a korabeli Magyarországon?

Erdei is elmehetett volna az országból, mint sokan a korszak politikusai közül. Nyugat befogadta volna az új Magyarország első volt belügyminiszterét, az író. Megtanult volna ő is jól angolul, esetleg könyvet is írt volna még az emigrációban. A mezőgazdaság kollektivizálása akkor vajon elmarad Magyarországon?

Nem akart, nem tudott elmenni Erdei. Volt egy kortársa, aki azzal indokolta emigrációját, hogy – felkészültségénél fogva, szemben másokkal (a „tömeeggel”?) – tudta, látta: ami a pohárban van, nem egyszerűen víz, hanem H₂O. Erdei is tudta – és *kiitta a poharat*. Milliókkal együtt, akik maradtak...

A *magyar népi mozgalom története* című könyvében (Püski, New York, 1983) írja *Borbándi Gyula*: „Erdei Ferenc esetében sok jelből ítélve az feltételezhető, hogy minden más politikai út lehetetlenségének a felismerése és az a meggyőződés vezethette, hogy *szerepvállalásával az elkerülhetlent enyhítheti*... Nem szakította meg népi kapcsolatait, hanem felkarolta a hozzá támogatásért folyamodó hajdani parasztpártiakat.” (Kiemelés: R. P.) Változó eredménnyel persze, hiszen az ösvények néha a semmibe vezettek. S volt, hogy az ösvényeket is szétaposták, sőt: szétlőtték. Mint belügyminiszter utódját a saját lakásában...

Tévedéseit számon tartotta. Volt amiről írt is. Köztük a nagy csalódásról, a tanyai élet modernizálásának elmaradásáról, mint „történelmi leckéről”, mint szükséges „pót-vizsgálóról”. További kutatások, értő történészek még egyéb vallomásokra, megértést segítő adalékokra is bukkanhatnak. Más életutak is válaszolhatnak Erdei pályájának kérdéseire. Válaszolhatnak talán *Gombár Csabának* is, aki – némi kétkedéssel – 1980-ban azt írta a *Tiszatáj* emlékezetes számában, hogy „a XX. századi magyar történelemben nem az államférfi Erdei Ferenc lesz a követésre serkentő példa, hanem a pártalapító ifjú politikus és az az idős Erdei Ferenc, aki a kedvezőbbé tett szocialista politika körülményei között a 60-as évtizedben megújulva, mindenféle miniszteri tárca nélkül, párt nélkül és párton kívül valódi parasztpolitikusként államférfivá magasodott”.

Erdeire bizonyosan illik a Nevers *erdélyi* prédikátornak, *Bod Péternek* a XVIII. században megfogalmazott tézise: „Mert valamiképpen a hazának ártani nem szabad, azonképpen annak nem használni, mikor lehetne, nagy vétek.” Erdei *használni* akart, amikor úgy gondolta, hogy „lehetne”.

3.

Magyarország utóbbi félszázadában is elkelt a segítség. Sok olyan folyamat, különleges alkalom volt, amikor hinni lehetett abban (s *kellett* is, a reményt nem feladva), hogy aki tud és aki akar, segíthet. Természetesen csak akkor, ha – *Fekete Gyula* szavaival – nem a járda széléről szemléli a történelmet. Erdei tudott is, akart is, ment az úton.

A korról, különösen az 1960 utáni időről, még van mit föltárni. Új és új dokumentumok, kallódó írások kerülnek elő. És vannak tények, amikről sohasem kerül elő írás, mert nem is készült. Két ilyen, Erdei fellépéséhez kötődő történetet kívánok felidézni.

Az egyik, a hatvanas évek közepén, a *termelőszövetkezeti szövetségek* megalakításával kapcsolatos, a másik a *háztáji gazdaságok* ügye. Az elsőből sarjadt a napjainkban erősödő *termék-tanácsok* szervezete, a másikkól – még a hetvenes években – a mezőgazdasági *kistermelés*, mint a „magyar agrármodell” egyik fő eleme.

A „termék-tanácsok” koraszülöttsége

A hazai szövetkezeti élet alakulásának fontos fókuszát képezte a hatvanas években a kormányzó egypárt két bizottsága. Az egyik a Gazdaságpolitikai Bizottság (GPB) volt, *Nyers Rezső* vezetésével, a másik a szövetkezetpolitikai, amit csak munkaközösségi „státuszban” tartottak. Az elődje, az agrárpolitikai elnevezésű testület bizottsági rangú volt, de azt „lefokozták”. (A különbség lényeges volt: a bizottság hozhatott határozatokat a pártszervekre, a munkaközösség nem. Ajánlásait – ha határozottá kívánta emelni – a GPB, vagy közvetlenül a Politikai Bizottság elé terjeszthette.) Erdei Ferenc alakulásától tagja volt a Szövetkezetpolitikai Munkaközösségnek (SZMK), amelynek elnöke *Fehér Lajos* volt, a minisztertanács elnökhelyettese, a Politikai Bizottságnak (párt elnökségnek) a tagja.

Az SZMK minden fontos szövetkezeti kérdést, jogszabálytervezetet – szakértők bevonásával – előzetesen megtárgyalta. Üléseiről – sajnos – csak tömörített emlékeztetők készültek, amelyek jószerivel az elfogadott állásfoglalásoknak csak a téziseit tartalmazzák. Az új gazdasági mechanizmus agrártémáit tárgyalva került napirendre a termelőszövetkezetek érdekképviselete, a szövetségek megalakítása. Erdei azt képviselte, hogy a szövetségek (1) ne igazodjanak a közigazgatási határokhoz, (2) szabadon választhassák meg a szövetkezetek a szövetségi tagságot és (3) a területi mellett *alakulhassanak ágazati (szakmai) szövetségek is*. Ennek megfelelően egy-egy szövetkezet annyi szövetséghez kapcsolódjék, amennyihez az érdekei megkívánják.

Az első javaslatból annyi valósult meg, hogy a járási határokat ugyan átszelhették a teszövök, de a megyei határokat nem. *Fehér Lajos* látta, hogy hiányzott a politikai fogadókészség a „piaci szabadságra törő” konstrukciók iránt. A sokat akarás azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy változatlan (azaz: „kincstári”) marad a szövetkezeti érdekképviselet. Annyi azonban történt, hogy megyénként több szövetség alakult (országosan 45 tájra). A bizalom hiánya gátolta meg a második pont érvényesítését is. A 3. javaslatból, a szakmai profilú szövetségekből – amelyek eleve nem tartozhattak volna a megyei hierarchiákba – csak egy valósult meg, a halászlai tsz-ek szövetsége. Azaz: nem született meg akkor sem a termelési rendszer, sem a termék-tanács *előképe*. Erdei pedig mellettük, értük érvelt. Kamara sem született, mert Jugoszláviában már volt, sőt tanulmányozták is a „revizionista gyakorlatot”, amit gyanús lett volna átvennie az 56 utáni Magyarországnak. Legalább is ez lett a döntés. Érthetően – *ma már* –, hiszen a TOT-tal szemben is volt fenntartás, hogy nem válik-e egy kései parasztpárttá?

A „visszahúzó háztáji” támogatása

A háztáji létezését szükséges rossznak, „kapitalista csökevénynek” tartották sokan, különösen az alacsonyabb szintű pártszervekben, valamint a már erősödő szervezetek vezetőinek körében, és némely sajtóklubban. Abban, hogy változott a háztáji megítélése, hogy a hetvenes években eljutottunk a kistermelés megbecsüléséig, az 1976-os minisztertanácsi határozatban részletezett támogatásig, az otthoni (háztáji) munkának alkalmazotti (tagsági) járandóságba, tb-be való beszámításáig, meghatározott – ma már 1 milliós árbevételig – adómentességig stb., ott van Erdei tekintélye, fellépésének ereje is. *A Magyar Tudományos Akadémia Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének igazgatójaként* – esetenként az FM-mel szemben – lépett fel, szuverén módon kialakított agrárpolitikai tézisei mentén.

Vállalta a „parasztpártisága” miatti megjegyzéseket, a „járási szint” felzúdulását egy-egy „maszek-pártoló”, „népfrontos” írása miatt. Talált ehhez szövetségeseket is. Azok között is, akik előbb rövid, átmeneti időt gondoltak a háztájinak, s kényszerűtűrésüket hangoztatták, de más körökben is.

Az 1967. évi tsz kongresszuson már elmondhatta: „Ma már eljutottunk annak felismeréséig, hogy a közös gazdaság és a tagok háztáji gazdaságai *együttesen* alkotják a szervezeteti gazdálkodás szerves egységét, s tudatosan ezen az alapon kell termelőszervezeteink fejlesztését előmozdítani. *Ezt már a szervezeteti vezetők is kezdik belátni*, s mind több olyan szervezeteti vezető és elnök van, akik nemcsak a közös nagyüzem vezetői, hanem *az egész termelőszervezeté*, beleértve a tagok háztáji gazdálkodását.” (Kiemelések: R. P.)

E gondolatokra persze még többször vissza kellett térni. Téma volt az Országgyűlés 1975. évi őszi ülészakán, meg a pártközpontban, a SZOT-ban is. A „háztájizás” sokáig megbélyegzés számba ment bizonyos körökben. Erdei – s persze Fehér Lajos – egykori kiállása nélkül még nehezebb lett volna, később, már nélkülük, a megújuló szembenállásokat, sőt támadásokat visszaszorítani. Mert az nem szűnt meg sem itthon, sem a „táborban”. Még 1984-ben (!) is a következők olvashatók pl. a Leningrádi Egyetem Közleményeiben: „A háztáji nem közös, *de nem is magángazdaság*, specifikus gazdasági forma ... a háztájiból szereshető jövedelem nem lehet magasabb a közösből származó jövedelemnél”. (M. A. Alekszev, 1984) A túlélő ideológia...

4.

Erdei sokat járta az országot, sokat volt úton. Látni akarta az élet változását, szépségeit, örömeit, meg a kedvezőtlen állapotát is. Nagyüzemi vezetők, „kollégái” előtt, az 1960. évi bábolnai üzemszervezési tanácskozáson mondott felszólalásában ez utóbbiról így vallott: „Ahogyan nem lehet belenyugodni abba, hogy kevesebbet termeljenek, mint amennyit lehet, úgy abba sem lehet belenyugodni, hogy a mezőgazdasági dolgozó helyzete csak halványan is emlékeztessen a volt uradalmi cseléd, a béres helyzetére. Ha nem lenne elegendő gazdasági indoka, akkor is lenne egy emberi oka a szocialista mezőgazdaságnak, amiért ezt nem tűrheti el.”

Humanizmus, emancipáció a „társadalom alatti” népcsoportoknak? Bizonyosan ez is, az is. S főleg: hűség az indulás, a falukutató egykori vállalásához. Nemcsak arról volt szó, hogy 1960-ban még lakták a közöskonyhás cselédlakásokat a volt uradalmi majorokban (csak 1976-ban indul országos akció a felszámolásukért), hanem másról is, többről is. Erdei ezt élte, belülről látta, és nem hagyta szó nélkül.

Baráti környezetben közlékenyebbé vált, jóllehet tartózkodása mindig megmaradt. Különösen a kecskeméti mezőgazdasági kutatóintézet igazgatójánál, a vele egykorú akadémikusnál, *Mészöly Gyulánál* érezte jól magát. Egy kurta megjegyzés erejéig ott ejtette el egyik bánatát, hogy milyen visszhangtalan maradt az 1959-ben kiadott *Mezőgazdaság és szövetkezet* című könyve. Ebben a munkájában Hollandiától Kínáig áttekinti a szövetkezeti formációkat, történetüket és szerepüket. A sokféleség mellett érvelt, keveseknek... Nagyívű munka, azóta sem született hasonló. Gondolhatott volna külföldi kiadásra is. Am Erdei nézetei nehezen voltak besorolhatók az egyennézetekbe. Keleten nyugatiasnak, Nyugaton keletiesnek tartották. Pedig egyszerűen *plebejus volt*, a szó köznap i értelmében. Önmagát – még a harmincas években írt börtönnaplója tanúsága szerint – a parasztság nagykövetének tekintette, arra szegődött.

Sokat elárult az is a felfogásáról, hogy kikhez vonzódott, milyen barátságokat tartott. *Adyt* nem ismerhette, de – *Juhász Gyula* verseivel együtt – gyakran idézte a költeményeit. *Ady* miatt viszont barátságot köt *Dénes Zsófiával*, hogy minél többet tudjon meg a „Hortobágy poétájának” életéről. *Illyés Gyulával*, *Veres Péterrel*, *Darvassal* és *Kovács Imrével* együtt szerkesztik – a német megszállásig – a *Szabad Szót*. *Móricz Zsigmondhoz*, majd *Szabó Pálhoz* is kötődik. Élete végéig figyelt az irodalomra, különösen a valóságot láttató irodalmi munkákra. *Csák Gyulát*, *Galgóczi Erzsébetet* és még több fiatal íróat már a hatvanas évek elején alkotótársainak tekinti.

Galgóczinak küldi egyik utolsó levelét 1971. márciusában. A „tanítvány” új kötetének elolvasását nyugtázva megírja: „Nem dicsérem külön a könyvét, hiszen tudja, hogy sokra becsülöm, de vitám is van vele, amit már nem egyszer ki is fejtettem.” És egy ritka, levélbe illő önvallomás arról, hogy élete során váltakozva bírálták a radikális újat akarásáért is, meg a hagyományok óvásáért, a fontolva haladásért is. Pedig „*igazában véve én egyszerre vagyok modernista és tradicionalista*” – szölte az utolsó üzenet. (*Galgóczi Erzsébet Emlékkönyv*. Szerk.: Vasy Géza, Szépirodalmi Könyvműhely, 1995.)

Karácsonykor, tavaly lett volna 85 éves. Huszonöt éve elment. Ezek kísérték ki a makói temetőbe 1971 virágos májusában. Azóta követte felesége és alkotótársa, *Majláth Jolán*, valamint fia, a népi építészet hagyományait élesztgető fiatal mérnök, *Erdei András* is.

Végül álljon itt a közeli barát, *Bibó István* kettőjükre mondott metaforája: „*Erdei Ferenc* magatartásában nem úgy volt forradalmár, ahogyan a szó rossz értelmében forradalmár, aki mindenáron akarja a forradalmat, mert az neki lélektani szüksége... Én nem szerettem felgyújtani a kastélyt, de *Erdei* számára sem volt fontos, hogy felgyútsák a kastélyt...” – mondotta filmszalagra 1976-ban.

Igen, *Erdei* csak a világot tagadta – mint a *Parasztok* végzavában –, amely úr és paraszt, s embernek törekedett, aki túl van ezeken.